

УДК 811. 161. 2'373, 611

КРИТЕРІЇ ТА ПРИЙОМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЧАСТИНОМОВНОГО СТАТУСУ МОРФОЛОГІЧНИХ ТРАНСПОЗИТИВ

Уляна Добосевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (032) 239 47 17*

Розглянуто традиційні критерії визначення частин мови. Актуалізовано синтаксичний критерій, за яким узагальнено низку прийомів, застосування яких дасть змогу диференціювати частини мови у складних випадках, пов'язаних з явищем транспозиції. З'ясовано роль наголосу та графічного виділення слова у реченні як чинників диференціації міжчастининомовних омонімів.

Ключові слова: частини мови, транспозиція, міжчастининомовні омоніми, сполучуваність, пунктуація, наголос.

Стрижневою складовою частиною морфологічного рівня в системі та структурі мови є частини мови – лексико-граматичні класи, в які об'єднуються слова зі спільними лексико-семантичними, морфологічними, синтаксичними та словотвірними особливостями. Питання про виділення і класифікацію частин мови ще й до сьогодні залишається одним з найактивніше дискутованих у мовознавчих колах, де на одному полюсі – позиція, згідно з якою частини мови інтерпретують як у цілому сформовані класи слів, яким притаманні певні властивості, а на іншому – частининомовну диференціацію розглядають лише як наслідок не завжди логічно виправданого систематизування мовних явищ. Проте необхідно групувати мовні одиниці, що у своїй сукупності та різноманітності становлять морфологічну підсистему. При цьому поділ на частини мови уявляємо не як застиглу статичну конструкцію, а як динаміку, що проявляється насамперед у перехідних явищах, пов'язаних головню з морфологічною транспозицією. Результатом цих процесів є поява міжчастининомовних омонімів, або морфологічних транспозитивів. На практиці часто виникають труднощі при визначенні частининомовного статусу таких слів, тому виникає потреба розглянути способи, які сприятимуть увиразненню їхніх граматичних ознак.

Для подальшого розуміння викладу необхідно зосередити увагу на критеріях виділення частин мови. Загальноприйнятим є гетерогенний принцип класифікації, за яким при визначенні частини мови враховують кілька критеріїв – 1) загальнокатегоріальне (загальночастининомовне) значення слова, яке безпосередньо пов'язане з лексико-семантичним рівнем, хоч при цьому є максимально абстрагованим; 2) морфологічні властивості слова, що проявляються у специфічному для кожного класу слів наборі граматичних категорій та їхній реалізації у граматичних формах з відповідними граматичними значеннями; 3) синтаксичні функції, первинно притаманні певному класу слів; 4) особливості морфемної структури та

словотворення. Якщо взяти до уваги всі названі параметри, у кожному конкретному випадку загалом нескладно встановити, до якої частини мови належить слово. Однак при глибшому, детальнішому аналізі різноманітних мовних явищ, особливо у процесі виокремлення службових (за традиційною класифікацією) частин мови часто виникають труднощі, пов'язані з різними чинниками. Серед цих чинників чітко простежується два: 1) очевидно, що до службових частин мови необхідний особливий підхід, який, по суті, унеможливує врахування другого, третього та четвертого з названих критеріїв, а перший зводиться до функціональної характеристики слова у контексті; 2) аналіз кожного конкретного слова може ускладнюватися тим, що у багатьох випадках маємо справу з явищем міжчастиномовної омонімії (доволі часто це омонімні форми самостійного і службового слова), а тому необхідно застосовувати значно ширший діапазон «розпізнавальних знаків», які дозволять безпомилково орієнтуватися у різноманітні частин мови і особливо перехідних явищ та їх наслідків. Це тим більше потрібно ще й тому, що лексикографічні джерела не завжди пропонують чітке формулювання частиномовного статусу слів [9, с.16–24]. Отже, природно виникає потреба, з одного боку, конкретизувати вже наявні критерії виділення частин мови, з іншого – розширити та урізноманітнити арсенал засобів, які допомогли б визначити ту чи ту частину мови. Принагідно наголошуємо на тому, що основною одиницею, у межах якої слово проявляє своє частиномовне значення, є речення. Особливо актуальною ця теза стає тоді, коли йдеться про перехідні явища в системі частин мови, або транспозицію, внаслідок якої і виникають міжчастиномовні омоніми. Аналізуючи критерії виділення частин мови, Ю. Карпенко взагалі заперечує їхній гетерогенний характер, натомість стверджуючи, що вони породжені один одним. Первинним учений визнає критерій семантичний, а «другим за генетичною вагомістю» виступає синтаксичний: «Граматичні категорії народилися в реченні, виникли з потреби розрізнення членів речення. Тобто члени речення є категорією набагато давнішою від категорії частин мови. Речення стало кузницею, де кувалися частини мови. Оскільки різні члени речення відбивають різні типи об'єктивної дійсності..., то й граматичні категорії стали типізованим відображенням об'єктивної дійсності» [6, с. 77]. Цю тезу підтримує А. Загнітко, наголошуючи, що «Частини мови – це відстояні (формалізовані) члени речення» [5, с. 104]. Семантично і морфологічно слово повною мірою реалізується у реченні чи, ширше, в контексті. Без сумніву, якщо постане питання про визначення частиномовної належності таких одиниць, як, наприклад, *стіл*, *ходити*, *тихо*, то нема потреби вводити їх у речення (контекст) – абсолютно очевидним є те, що це іменник, дієслово, прислівник. З першого погляду зрозуміло, що кожне з цих слів безпосередньо вже самою своєю семантикою відбиває дійсність у «дзеркалі» мови. Коли ж між дійсністю і її еквівалентом у мові є кілька дзеркал, а надто коли ці дзеркала становлять систему, то слово, відбиваючись від кожного з них, залишає незмінне, однакове зображення (тотожність зовнішньої оболонки, форми), але при цьому змінює свої внутрішні характеристики, набуваючи нового частиномовного статусу. У такому випадку констатуємо появу міжчастиномовних омонімів, а відтак кожну одиницю омонімійної пари чи омонімійного ряду можемо ідентифікувати лише в реченні. При цьому можна застосовувати низку додаткових прийомів-ідентифікаторів.

Ілюстрацією до зазначеного може слугувати, наприклад, слово *ще* – потенційно це може бути прислівник або частка. У реченні *Ще(1) дивен дим, і хата ще(2) казкова, і ще(3) ніяк нічого ще(4) не звуть* (Л. Костенко) це слово яскраво

демонструє неоднорідність своїх частиномовних можливостей. Перший з критеріїв – семантичний – задає певний напрям аналізу. Відомо, що придієслівна позиція зумовлює загальнокатегоріальне значення ознаковості, яке гіпотетично може бути наявне в кожному з чотирьох випадків. Виразно спостерігаємо реалізацію цього значення у першому та другому слові при нульовій зв'язці в структурі складеного іменного присудка. Третій та четвертий випадки слововживання потребують додаткових коментарів. Застосовуючи метод моделювання, можемо переконатися, яким чином у цьому реченні проявляється чи не проявляється сутність слова *це* як прислівника. Аналіз лексичних значень цього слова [8, XI, с. 575] дозволяє замінити його прислівником-синонімом *досі* чи конструкцією *до цього часу*: *Досі дивен дим, і хата досі казкова, і досі ніяк нічого досі не звуть*. Легко помітити, що ідентичною є заміна перших трьох слів, а в четвертому, зважаючи на синтаксичну конструкцію і на семантику речення в цілому, вона неможлива. Отже, слово *це* (4) не може бути прислівником. Наступним кроком спробуємо вилучити *це* (4) з речення і простежити, які зміни відбудуться при такому моделюванні: *... і це ніяк нічого [...] не звуть*. Бачимо, що вилучений компонент з виразним тяжінням до предикативного центру речення підсилює його, тобто його вжито з певною комунікативною метою акцентувати рему. Функційне навантаження цього слова – підкреслити, увиразнити, відіграти предикат в актуальному членуванні речення, а отже, це частка. На прикладі аналізованого речення та визначення частин мови у його межах ми мали намір проілюструвати, яким чином можна (а за деяких обставин і необхідно) використовувати **прийоми заміни аналізованого слова синонімом або його вилучення**. Ці прийоми актуалізуються у складних випадках, пов'язаних із розмежуванням частин мови, які виступають міжчастиномовними омонімами.

У рамках синтаксичного параметра зазвичай звертаємо увагу на функцію слова у структурі речення – «конкретну формально-синтаксичну позицію в реченні або у словосполученні, яку визначають на базі відповідних синтаксичних зв'язків» [2, с. 15]. М. Кочерган пропонує застосовувати синтаксичний за своєю суттю **критерій сполучуваності** [7, с. 298], який не тотожний окресленню синтаксичної ролі слова, а спрямований на визначення особливостей поєднання певних частин мови між собою. Зауважимо, що у процесах частиномовної транспозиції цей критерій допомагає диференціювати різні частини мови і особливо актуалізується за тієї умови, коли формально тотожні словесні знаки одночасно виступають однаковими членами речення. Наприклад, перехід прислівника *завтра* в іменник супроводжується втратою характерних для прислівника варіантів сполучуваності і набуттям нових – таких, що притаманні іменнику: *Лови момент! Коли маєш нагоду посміятися сьогодні, не відкладай на завтра(1). Смійся сьогодні, бо завтра(2) не дадуть, завтра(3) вже може бути пізно* (Іван Багряний). Усі виділені словоформи у реченні виступають у функції обставини, тож критерій розпізнавання виключно за синтаксичною роллю виявляється недостатнім. Трактуючи сполучуваність як здатність до поєднання з певними класами слів, яка зумовлена внутрішніми граматичними властивостями, бачимо, що перша словоформа, виступаючи у прийменниковій конструкції, набуває морфологічних ознак іменника.

Поєднання двох критеріїв – синтаксичного та сполучуваності – дає змогу простежити і зафіксувати певні етапи на шляху транспозиції однієї частини мови в іншу. Розглянемо ці явища на прикладі процесів переходу прислівника *багато* у числівник. У сучасній мовознавчій літературі знаходимо неоднозначну інтерпретацію цього слова з погляду його числівникового частиномовного статусу [2, с.165–

166; 4, с. 125; 9, с. 305]. У «Теоретичній морфології української мови» це слово трактують як неозначено-кількісний числівник, який може поєднуватися з іменниками різних лексико-граматичних розрядів – на позначення конкретних предметів, речовинними та абстрактними. По суті, це безпосередня вказівка на сполучуваність слова. Синтаксична роль числівника *багато* репрезентована порізному: основною є позиція головного слова у кількісно-іменних сполуках, що виступають найчастіше підметом у реченні. Поряд із цим унаслідок роз'єднання кількісно-іменної сполуки (змінюється характер сполучуваності) числівник може переміститися у позицію присудка. Якщо зіставити закономірності сполучуваності та синтаксичну роль із морфологічними ознаками, що характерні для числівника, то отримаємо кілька висновків, що до певної міри суперечать один одному. Порівняймо: *Було(1) багато(2) розмов(3) про те мигдалеве деревце* (П. Загребельний) – *Про те мигдалеве деревце розмов було багато*. У першому реченні конструкція з кількісним значенням *багато розмов* виступає в ролі складеного підмета. Слово *багато* репрезентує загальночастиномовне значення квантитативності, у чому можна переконатися, застосовуючи прийом заміни (*було п'ять розмов, було двадцять розмов*). Окрім того, слово *багато* в такому варіанті сполучуваності з погляду морфологічного «поводить себе» аналогічно до решти числівників, для яких серед морфологічних категорій визначальною є категорія відмінка (*п'яти розмов – багатьох розмов, п'ятьма розмовами – багатьма розмовами, у п'яти розмовах – у багатьох розмовах*). Поряд із цим виявляє здатність керувати іменником, вимагаючи форми родового відмінка множини, що за синтаксичними ознаками теж характерно для числівника. Отже, можна стверджувати, що у першому з наведених речень слово *багато* репрезентує завершений процес нумералізації.

У другому реченні можна простежити інші тенденції у «поведінці» слова *багато*. Насамперед впадає в око інший, інверсований, характер сполучуваності цієї лексеми з іменником *розмова* – своєрідним посередником стала безособова форма *було*. Принагідно треба зауважити, що аналізоване слово виступає предикатом кількості (який, до речі, посідає «найпериферійніше місце» [1, с. 257] у структурі односкладного безособового речення. А безособове речення, у свою чергу, передбачає наявність прислівникового предиката. Загалом можна стверджувати, що у цій конструкції дуже своєрідно і певною мірою суперечливо проявилися синтаксичні та морфологічні закономірності. Саме в цьому і криється колізія між характером сполучуваності та синтаксичною функцією, з одного боку, і морфологічними особливостями аналізованого слова – з іншого: за такої синтаксичної позиції слово *багато* не може змінюватися за відмінками. Поза тим загальнокатегоріальне значення числівника зберігається (*розмов було багато – розмов було п'ять*). У підсумку постає питання про те, як інтерпретувати такі і подібні явища з погляду визначення частиномовного статусу. Можливих варіантів два, які, по суті, доповнюють один одного: 1) незавершений процес переходу (транспозиції) однієї частини мови в іншу та, як наслідок цього – 2) явище синкретизму, що виявляється на синхронному зрізі у тому, що слово *багато*, зберігаючи синтаксичні ознаки прислівника, набуває семантичних ознак числівника, а тому перебуває у процесі переходу з однієї частини мови до іншої. Отже, поряд із синтаксичним критерієм доцільно послуговуватися суміжним із ним прийомом, що виявляє особливості сполучуваності.

Інколи відправною точкою для з'ясування частиномовного статусу слова може слугувати його **позиція** відносно інших слів у рамках певної синтаксичної

конструкції. Наприклад: *Третій був Андрій. Він ішов **назустріч** батькові й посміхався безглуздою посмішкою* (Ю. Мушкетик). Вторинний похідний прийменник, що виник як результат частиномовного переходу прислівника, вжито в типовій для цієї частини мови препозиції до іменника і, виражаючи локативні відношення, він вказує на напрям руху щодо просторового орієнтира. Семантично рівноцінною може виступати така заміна: *Він ішов до батька*. Зміна позиції аналізованого слова (*Він ішов батькові **назустріч***) призводить до повернення прислівникових ознак: слово *назустріч* виражає загальночастиномовне значення ознаковості (*ішов (у якому напрямку?) **назустріч***), причому саме в постпозиції до іменника і в абсолютному кінці речення (за нашими спостереженнями, така позиція виявляється регулярно) це значення посилюється, оскільки відповідно до актуального членування речення перебуває у межах реми. Окрім того, слово *назустріч* керує граматичною формою давального відмінка іменника, що теж характерно для прислівника (пор.: *синові добре, дітям весело* тощо). Виходячи із цього, бачимо, що слово *батькові* у препозиції до слова *назустріч* називає об'єкт, до якого спрямована дія, виконуючи роль додатка. Якщо ж повернутися до попередньо заданої позиції (*назустріч батькові*), то нескладно помітити, що маємо справу з однією граматичною прийменниковою формою іменника. Отже, позиція слова у реченні може суттєво впливати на визначення його частиномовного статусу. Принагідно констатуємо, що здатність займати препозицію і постпозицію стосовно іменників (і при цьому змінювати свій частиномовний статус) має незначна кількість похідних вторинних прийменників, які перейшли з лексико-семантичного розряду обставинних прислівників: *услід, усупереч, навздогін, навперейми, навстріч, наперекір, напереріз*. Можна припускати, що здатність трансформувати (чи поєднувати) різні частиномовні ознаки буде залежати, між іншим, і від семантики слова. Численні приклади засвідчують регулярність цього явища. Порівняймо: *Але я з церкви йшла на Маковея, і засміялась **вслід мені** вона* (Л. Костенко) – *Хлопчина дивився **мені вслід** (як я почув, його звали Черубіно), так, дивився **мені вслід**, затулившись від призахідного сонця сильною і ніжною водночас долонею* (Ю. Андрухович); *Чайка відходить назад. **Навздогін їй** летять кулі, вони падають у море, не завдаючи козакам шкоди* (С. Тельнюк) – *Затисну вуха, чую крізь долоні і ту церковцю прямо в бастіоні, і той соборний величезний дзвін, – все заридало **хлопцям навздогін*** (Л. Костенко); *Він [Загатний] любить шахи. У ремісничім, а пізніше у війську це був єдиний спосіб самовираження **наперекір натовпу** та всіляким статутам* (В. Дрозд) – *А на подвір'ї старої Баглаїхи чуть веселоці, і солов'ї тьохкають по-весняному, **сезонові наперекір*** (О. Гончар).

У багатьох випадках, пов'язаних із фактами переходу з однієї частини мови в іншу, допоміжним чинником, який проявляє сутність нового явища, стає **система розділових знаків**. За нашими спостереженнями, пунктуація особливо виразно розкриває транспозицію різних частин мови у частку та модальник. Як приклад наводимо речення: *А живу я на поверсі шостому, і живу від доби до доби, живу я, **звичайно, по-простому, так, аби...*** (С. Плужник). Виділена словоформа виконує функцію вставного слова, а тому, розділяючи погляд В. Горпинича, кваліфікуємо її частиномовну належність як модальник [4, с. 243]. Перше, що вказує на цю частину мови у реченні, – її виділення комами. Якщо ж змінити пунктуацію (...*живу я **звичайно, по-простому***), отримаємо у результаті іншу частину мови – прислівник із значенням ознаки дії *жити*, яка «нічим не виділяється серед інших, не має специфічних особливостей» [8, III, с. 477] (порівняймо: *Кохай мене **звичайно** й*

просто, так, як кохають всі дівчата (Б.-І. Антонич)). Отже, при визначенні частин мови важливо звернути увагу на пунктуаційні особливості.

За певних обставин розділові знаки стають головним орієнтиром і засобом розрізнення. Яскравим прикладом можуть служити пари міжчастиномовних омонімів *О* (вигук) – *О* (частка), *Ой* (вигук) – *Ой* (частка) і под. Вигук *о* вживається при вираженні різних почуттів: розпачу, захоплення, здивування, недовіри, а також при ствердженні чого-небудь, вираженні згоди. При цьому, як й інші вигуки, відокремлений комою чи знаком оклику: *О, скільки буде вас без краю та без ліку таких хороших днів, як то було колись...* (В. Сосюра), *І досі ще стоять в очах полки, на зброї іскри хтось зриває... О, хтось іде: "Здорові, козаки!" "Здорові, батьку!" – грім лунає* (Олександр Олесь), *О! Северина не так хитра, як прихована. Вона – равлик у своїй хатці* (М. Матіос). Частку *о*, не відокремлену комою, вживають у вокативних конструкціях для підсилення, увиразнення звертання: *Біг я далеко від смутку і горя, біг і прибіг я до вільного моря. «Море! О море, море розкішне, втіш моє серце, серце невтішне!»* (Олександр Олесь), *Я творив з життя великий мит, я шукав тебе, о божественна казко* (Б.-І. Антонич), *Ти вся ще провесна, о Беатріче!* (Юрій Клен). Аналогічно, звертаючи увагу на розділові знаки, можна розрізнити частиномовну належність слова *ой*. Порівняймо: вигук виокремлений засобами пунктуації – *Ой, не так воно, хлопче, не так! – сказав невдоволений боярин* (І. Франко), натомість частку, яка підсилює переважно дієслово, рідше – прислівник, а в окремих випадках іменник, у реченні комами не виділяють – *Ой не крийся, природо, не крийся, що ти в тузі за літом, у тузі* (П. Тичина), *Проснувшись ранком на печі, де спав я в просі чи в житті, – ой брешу, – в ячмені, – прокинувшись, отже в теплому душистому зерні, чую – щось твориться у хаті незвичайне...* (О. Довженко), *З капшука на зжолоблений прилавок тугим потоком пролягли металеві гроші, брязнули сріблом та золотом, замерехтіли таким барвистим світлом, якого стіни цієї старої крамниці не бачили ой як давно!* (Є. Гуцало). Ці та інші випадки транспозиції частин мови ілюструють, наскільки важливо брати до уваги пунктуаційні (у писемному варіанті), а відповідно, інтонаційні (в усному мовленні) особливості.

Наявність речення як основної одиниці, у межах якої простежується функціонування слова та проявляється його частиномовний статус, важлива не лише з огляду на структуру і порядок слів, але й з погляду його **комунікативної організації**, яка «визначається мовленнєвою ситуацією», а тому виникає необхідність брати до уваги ширший контекст, бо «механізм комунікативного аспекту зрозумілий тільки за умови, якщо ми розглядаємо речення в конкретному мовленнєвому контексті, у якому це речення функціонує як висловлення» [1, с. 59]. При домінуванні комунікативної площини у складних випадках застосовуємо й інші прийоми. За нашими спостереженнями, часто виникають сумніви при визначенні частиномовного статусу слова *всього*. Не викликає труднощів розрізнення займенника та іменника: *Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім, далекім краєчку землі, після **всього** жаху – близькі й рідні люди!* (Іван Багряний), *Бачила Тамара **всього** в житті, а от по таких килимах ступала вперше* (О. Гончар). При розмежуванні прислівника та частки при формальній тотожності необхідно звертатися до ширшого контексту, який вказуватиме на комунікативні характеристики речення в цілому і аналізованого слова зокрема. Прислівник *всього* належить до розряду означальних і реалізується із значенням «разом, загалом, в цілому». Застосовуючи прийом заміни, до аналізованого слова можемо дібрати

дублет-прислівник *загалом*. Частка *всього*, уживаючись у сполученні з числівниками чи словами, що мають кількісну семантику, вказує на обмеження кількості, а тому підлягає рівноцінній заміні часткою *лише*. Якщо брати до уваги тільки ці засоби розмежування прислівника і частки, то однозначної відповіді на питання про те, якою частиною мови виступатиме слово *всього*, не отримаємо. Наприклад, у реченні *На конкурс відібрали **всього** двадцять студентів* аналізоване слово може однаковою мірою реалізуватися і як прислівник (*На конкурс відібрали **загалом** двадцять студентів*), і як частка (*На конкурс відібрали **лише** двадцять студентів*). У такому випадку виникає потреба інтерпретувати слово через ширшу призму, залучаючи контекст, який дозволить встановити, з якою комунікативною метою вжите слово. У реченні ***Всього** три роки не був Григорій дома, а скільки збігло води і сталося лихих та добрих перемін!* (Вал. Шевчук) семантико-синтаксична структура речення – сурядний зв'язок між частинами з протиставними відношеннями – вказує на те, що слово *всього* вживається з комунікативною метою вказівки на обмеження часу, а тому є часткою. Аналогічно можна визначити частку і в інших контекстах: *Звичайнісінька плита з пісковика, котру теж не пошкодував час. Вона понад-тріскувалась і поросла мохом. На ній написані дати народження і смерті Юзефи Дзвонковської: 21. 10. 1862 – 5. 05. 1892 рр. **Всього** тридцять років життя...* (Р. Горак), – *Товаришу, нема часу. Кажіть конкретно: що вам треба? – Ну, хоча б той вагон. – Вагон? – Так. **Всього** один. – Один вагон? Цілий вагон? – Ну, хоча б отой, невеличкий, довівсний* (П. Загребельний). Якщо ж у реченні реалізується інша комунікативна мета – підсумувати чи узагальнити кількість – вживається прислівник *всього*: *А пізніше приносили нам братиків і сестричок і лелеки, і в капусті їх знаходили, і з колодязя витягали. Дванадцятко **всього** в батька з матір'ю було нас братиків та сестричок* (Остап Вишня), *Піднявшись на кручу, ходила поміж хащами священної Діброви, збирала гілки для пречистого багаття. Гілки дуба, берези, горіха, плакучої верби, яблуні, груші, терну, глоду, вільхи, осики, оливи і вишні. **Всього** дванадцять дерев мало ввійти до весільного вогню. І це – дванадцять трав-зел: полин-боже дерево, полин гіркий, полин-чорнобиль, материнка, м'ята, дивосил, мандрагора, звіробій, деревій, рута, розрив-трава і папороть* (О. Бердник).

Комунікативний підхід дає змогу розрізнити загальнокатегоріальне значення квантитативності та дійсності у словоформах *другий* (*друга, друге*), а, відповідно, і визначити їх частиномовний статус. Незаперечною ознакою порядкового числівника, яка проявляється лише в умовах ширшого контексту незалежно від морфологічних та синтаксичних характеристик слова, є його числівникове оточення. У цьому випадку аналізоване слово виступає компонентом числового ряду, що вказує на його квантитативне загальночастиномовне значення: *Я був тоді найвний дівак, який не уявляв, що після цього **першого** літературного биття, почнеться биття **друге** й **третє** і постійне, тільки биття більш витончене, кваліфіковане* (Р. Іваничук), *На **однім** полотні так замахнулося дерево. Воно ніби хотіло вискочити з корінням на поверхню землі. На **другому** полотні – людська постать. Вітер нахилив над нею смугу дощу. І – наче висіла над перехожим рука з шаблею. **Третє** полотно мало на собі цілий вихор рук, що замахнулися шаблями* (Ю. Яновський). Однак за інших комунікативних умов слово *другий* (*друга, друге*) змінює свою семантику у напрямку вказівності – «не такий, як цей, відмінний від цього» [8, II, с. 420], а тому його може замінювати синонім-дублет – означальний займенник *інший*. Виявити ці семантичні зсуви, пов'язані з транспозицією числівника в займенник, можна за семантикою іменників, що перебувають у зв'язку узгодження з аналізованою

словоформою. Якщо ці іменники позначають парні за своєю природою предмети чи явища, то слова *один* або *перший* та *другий* виступають у ролі вказівників-займенників *той, цей, інший*. Це ілюструють численні приклади: *На мить уявив собі козацького самовладця, який діткнувся одним плечем Московіті, а другим Пруссії, спершись спиною об Швецію, напирас дужими грудьми на Причорномор'я, витісняє з Диких степів джамбуїлуцьку і буджацьку орди і простягає руку до Перекопу* (Р. Іваничук) – частиномовну належність слів *один* та *другий* визначає пов'язаний з ними іменник *плече*, який називає один із парних органів людини; *Окремо виділили дві групи досвідчених рибалок, щоб без затримки можна було переправлятися на другий берег Бугу* (М. Стельмах) – лексема *берег* (річки) у своїй семантиці містить вказівку на парну сутність тощо. В інших випадках до уваги треба брати ширший контекст, розглядаючи аналізовану словоформу через комунікативну призму, як наприклад: *Кажуть, що кожен у нашому бутті має паралельну людину своєї ж статі, яка є його другою частиною. Як два кінці палиці. Так і люди, коли знаходять свою паралельну істоту, творять цілісність і досягають великих результатів* (Ю. Покальчук). Отже, погляд на слово як на одиницю комунікативного акту, який передбачає його сприйняття у суцільній тканині висловлювання, а водночас і виявлення його конкретних семантичних особливостей, може стати своєрідним ключем до визначення частини мови.

Серед засобів розрізнення міжчастиномовних омонімів виділяємо **особливості наголошення** слова. Фонетичне за своєю природою явище поряд із функцією розрізнення лексичного значення чи окремих грамем (наприклад, доконаного і недоконаного виду) [3, с. 3], відіграє роль зовнішнього показника, за яким диференціюють частиномовну належність слова. Найчастіше наголос стає показником розмежування слів, які внаслідок транспозиції перейшли з іменників чи займенників у прислівники (*бігом* іменник – *бігом* прислівник, *будь-що* займенник – *будь-що* прислівник, *верхи* іменник – *верхи* прислівник, *нічого* займенник – *нічого* прислівник), дієприслівників як особливої форми дієслова у прислівники (*лежачи* дієприслівник – *лежачи* прислівник, *сидячи* дієприслівник – *сидячи* прислівник, *стоячи* дієприслівник – *стоячи* прислівник), дієприкметників як особливої форми дієслова у прикметники (*варений* дієприкметник – *варений* прикметник, *завчений* дієприкметник – *завчений* прикметник, *квітчаний* дієприкметник – *квітчаний* прикметник, *колючий* дієприкметник – *колючий* прикметник, *копчений* дієприкметник – *копчений* прикметник, *названий* дієприкметник – *названий* прикметник тощо), а також тих прикметників та дієприкметників, які зазнали процесів субстантивзації (*пам'ятне* прикметник – *пам'ятне* іменник, *учений* дієприкметник – *учений* іменник тощо). Внутрішні механізми, які у низці словоформ зумовлюють зміну наголосу, належить ще дослідити і вивчити через призму діакронії. На синхронному рівні констатуємо, що ця зміна безпосередньо пов'язана з розмежуванням частин мови.

Простежити функціонування і зміни частиномовного статусу слів, у яких формальним показником цих змін виступає наголос, допомагає їхній аналіз у реченнях. При цьому необхідно враховувати й інші, додаткові ознаки. Наприклад, зіставивши речення, у яких виступає омонімна пара *нічого-нічого*, констатуємо, що частиномовні ознаки у цих словах проявляються й за додатковими показниками: *Дайте вести люд тим, хто увірував. Вони нічого не пошкодують для прийдешньої волі: дітей, життя, здоров'я, грошей* (Р. Іваничук) – займенник; *Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись* (М. Коцюбинський) – прислівник. Якщо брати до уваги прийом заміни, то слово *нічого* можна замінити аналогічними

предикативними прислівниками *не треба, не варто* (*Поночі не варто було рушатись*). Щодо характеру сполучуваності це слово теж має певні особливості, які відрізнятимуть його від займенника, – прислівний зв'язок із формою інфінітива. В іншому випадку треба звертати увагу на синтаксичну функцію слова у реченні, яка теж має тісний і безпосередній зв'язок із характером сполучуваності, а також і на пунктуаційні особливості. Прикладом може слугувати транспозиція дієприслівника *сидячи* у прислівник *сидячи*: *Так, тримаючи руку в руці, якийсь час і помовчали вони: Ангел – лежачи під стіною, Микула – сидячи на землі біля нього* (С. Скляренко); *Вони сіли на в'ялій траві один проти одного, схрестивши під собою ноги, – про мир по покону слід було говорити тільки сидячи, – торкнулись руками землі, щоб вона чула кожне слово* (С. Скляренко). У першому реченні дієприслівник називає додаткову дію, яка супроводжує головну *помовчали*, разом із залежними компонентами утворюючи відокремлену обставину – дієприслівниковий зворот. У другому реченні слово *сидячи* називає ознаку дії, набуваючи загальнокатегоріального значення ознаковості, і вказує на спосіб дії, при цьому не відокремлений комами. Перехід дієприкметника у прикметник зі зміною наголосу, а також взаємопов'язаними змінами у семантиці яскраво ілюструють такі приклади: *Наталена приводила мене у львівський лісопарк, названий Погулянкою*; *Наталена приводила мене в мою молодість, у наше знайомство і в наше кохання* (Р. Федорів), *Коли траплялося, що когось із побратимів хтось кривдив чи ображав, то другий зараз же заступався за нього; якщо ж побратима зрадливо вбивали, то його названий брат, лишившись живим, ставав за нього месником* (А. Кащенко). У першому реченні дієприкметник пасивного стану *названий* передає ознаку за дією назвати: *Лісопарк назвали Погулянкою*. У другому реченні прикметник, який очевидно утворився шляхом транспозиції дієприкметника, втрачає безпосередній семантичний зв'язок із дієсловом *назвати* і набуває значення «який не перебуває в кровних, родинних зв'язках, нерідний» [8, V, с. 89].

Зовнішнім (візуальним) показником переходу однієї частини мови в іншу часто є різноманітні способи **графічного виділення** слова у реченні. Здебільшого це використання лапок, які слугують своєрідним маркером, що вказує на субстантивізацію займенників (*Фізична неволя не дозволяє моєму “я” проявитися* (Уляна Кравченко), *І я вже знаю, що коли стану злом або кущем, то це буду я, і моє “я” йтиме у вічність у безконечних перемінах так само, як із невідомих і вічних перемін воно вийшло* (Р. Іваничук)), а також виявляє перехід службових частин мови чи вигуку в іменник – переважно неповну субстантивізацію (*Це дуже важко прийняти – надто після незабутньої “школи комунізму”, де існувало Єдино Правильне Вчення, і світ ділився на “за” і “проти”* (О. Забужко), *Те, що мало статися після його неоднозначного “ї”, належало, вочевидь, до остаточної компетенції режисера-постановника* (Ю. Андрухович), *Бекари моїх “ні” в дісах рук твоїх, в бемолях твоїх вуст, в сонетах твоїх “так”* (Т. Каплунова), *Наш день попереду – мов зараз. Ще й солов'їв любовна пара співає “тьох” та “перетьох”* (В. Стус)). Рідше у такий спосіб позначають прислівники, які виникли у процесі адвербіалізації прийменників (*Учора ми з ним здибались в кав'яреньці на Липках. Він розказав свіженький анекдотик. І ще сказав, що він, звичайно, “за”, та дуже ніколи – робота, діти, звіти... І на півкеліха стояла голуба сльоза, і голуба сльоза стояла на півсвіту* (О. Забужко). В окремих випадках, що їх можна окреслити як своєрідну авторську інтерпретацію граматичних ознак слів або як граматичні оказіоналізми, натрапляємо на інші графічні способи виділення таких словоформ: *Доки мерехтітимуть світи, буду Я приходити до Тебе, і*

до інших йтимуть горді **Ти** (В. Симоненко) – використання великої літери; **НЕ** і **НІ** – читається і пишеться – і десятки інших **НЕ** і **НІ** поза мене не залишаться непрожитим вересневим днем (В. Затулівітер) – шрифтове виділення.

Підсумовуючи, узагальнимо критерії, прийоми та способи, які доцільно застосовувати, визначаючи частиномовний статус насамперед тих слів, що вступають у відношення міжчастиномовної омонімії. Це властиві їм загальнокатегоріальні значення – для слів, що перебувають у площині самостійних частин мови, чи функційні особливості – для службових слів, сукупність морфологічних характеристик, специфічні риси у морфемному складі. Усі ці критерії очолює синтаксичний, який у процесі аналізу необхідно супроводжувати додатковими прийомами: 1) заміни аналізованого слова синонімом або його вилучення, яке вимагає додаткових спостережень за структурою і семантикою речення в цілому, 2) увагою до особливостей сполучуваності з певними морфологічними класами слів, 3) визначення позиції слова відносно інших компонентів у межах речення, 4) спостереження за системою розділових знаків, які у багатьох випадках можуть зорієнтувати у визначенні частин мови, 5) аналізу слова у реченні, а згодом речення у ширшому комунікативному аспекті, 6) урахування акцентуаційних особливостей слів, що входять до граматичної омонімії, 7) за умови неповної, незавершеної граматичної транспозиції зовнішнім виявом може бути особливе графічне оформлення слова (лапки, вживання великої літери, шрифтове виділення). Виявлення змін у граматичній природі слова, а відтак з'ясування його частиномовного статусу вимагає застосування хоча б одного, а частіше кількох із зазначених прийомів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Вихованець І.* Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Вихованець ; за ред. М.Тимошика. – К., 1993.
2. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К., 2004.
3. *Головащук С.* Складні випадки наголошення : словник-довідник / С. Головащук; за ред. М.Тимошика. – К., 1995.
4. *Горпинич В.* Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Горпинич; за ред. П. Мусієнка. – К., 2004.
5. *Загнітко А.* Частки в системі службових частин мови: типологічний і лексикографічний вияви // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А.Загнітко. – Донецьк, 2011. – Вип. 22. – С.104–115.
6. *Карпенко Ю.* Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76–80.
7. *Кочерган М.* Вступ до мовознавства : підручник [для студентів філологічних спеціальностей] / М. Кочерган ; за ред. Г. Теремка. – К., 2000.
8. *Словник української мови / За заг. ред. І. Білодіда.* – К., 1970–1981. – Т. I–XI.
9. *Словник української мови / За ред. В. Русанівського.* – К., 2010. – Т. I.

Стаття надійшла до редакції 10.11. 2011
доопрацьована 20. 12. 2011
прийнята до друку 10. 01. 2012

THE CRITERIA AND THE TECHNIQUES OF DEFINING LEXICO-GRAMMATICAL HOMONYMS AS PARTS OF SPEECH

Ulyana Doboševych

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ukrainian Language,
Universytets'ka Str., 1/234, 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (032) 239 47 17*

The article dwells upon the traditional criteria of the definition of parts of speech. The syntactic criterion on the basis of which a number of techniques, which can be used to differentiate the parts of speech in difficult cases connected with the phenomenon of transposition, is analyzed. The role of stress and graphical selection of words in a sentence as differentiation factors of lexico-grammatical homonyms is elucidated.

Key words: parts of speech, transposition, lexico-grammatical homonyms, combinability, punctuation, stress.

КРИТЕРИИ И ПРИЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЧАСТЕРЕЧНОГО СТАТУСА МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ТРАНСПОЗИТОВ

Уляна Добосевич

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского языка,
ул. Университетская, 1/234, 79001, Львов, Украина,
тел.: (032) 239 47 17*

В статье рассмотрены традиционные критерии определения частей речи. Актуализирован синтаксический критерий, на базе которого обобщен ряд приемов, применение которых поможет дифференцировать части речи в сложных случаях, связанных с явлением транспозиции. Выяснена роль ударения и графического выделения слова в предложении как факторов дифференциации межчастеречных омонимов.

Ключевые слова: части речи, транспозиция, межчастеречные омонимы, сочетаемость, пунктуация, ударение.